

Az irodalmi jelentés rugalmassága és az olvasó szerepe az ókori Rómában

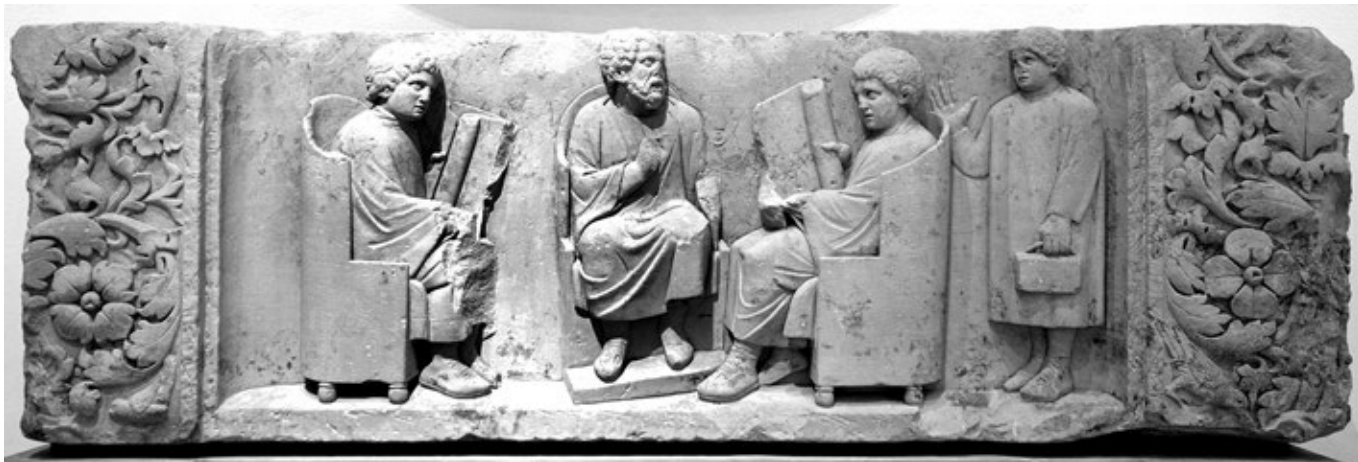
Raymond J. Starr

Amikor a római kommentátorok jegyzeteiket írták az *Aeneis*hez és más irodalmi művekhez, jellemzően egy-egy szónak, kifejezésnek több különböző lehetséges magyarázatát is megadták, és gyakran nem foglaltak állást egyik vagy másik mellett. Még ha érveltek is az egyik értelmezés helyessége mellett egy másik ellenében, ez nem korlátozta az olvasót, akinek továbbra is saját döntést kellett hoznia, melyiket fogadja el az ismertetett alternatívák közül. Az egymással versengő magyarázatok, értelmezések feltüntetése nem pusztán a kommentárformából következő irodalmi konvenció volt: az olvasó aktív szerepére helyezte a hangsúlyt a szöveg megértésében. Ez az aktív szerep pedig rugalmas, inkluzív értelmezési hagyományt hozott létre, ami aztán segítette megőrizni a kanonizált irodalmi szövegeket a nagyobb történelmi változások során is.

Vizsgálódásom alapját egy nagy, de nem széles körben olvasott szövegtörzset adja: a (késő) ókori Terentius-, Horatius-, Vergilius- és Lucanus-kommentárok. Egész pontosan: Aelius Donatus kommentárja Terentius egyes komédiáihoz (*Andria*, *Eunuchus*, *Adelphoe*, *Hecyra* és *Phormio*); Servius *Aeneis*-, *Eclogák*- és *Georgica*-kommentárja és ennek Servius Danielis-féle változata (amelyre DS-ként szokás hivatkozni); Tiberius Claudius Donatus (röviden TCD) *Interpretationes Vergilianae* című kommentárja az *Aeneis*hez; Porphyrio Horatius-kommentárja; a *Commenta Bernensia* és az *Adnotationes super Lucanum* címen ismert Lucanus-kommentár.¹ A modern kutatók ezeket a szövegeket elsősorban azért olvassák, hogy feltérképezzék a kommentárok kézirati hagyományát, és hogy támpontot találjanak a kommentált szövegek ókori kommentároiban is tárgyalt egyes értelmezési problémáinak megválaszolásához. Sokan, akik azzal a céllal kalandoztak a kommentárok területére, hogy a kommentált szerzőket magyarázzák segítségükkel, gyakran összezavarodva és a kommentált szövegről kapott kevés információtól frusztráltak tértek vissza. Ha azonban nem a kommentált műre, hanem az olvasói tapasztalatra koncentrálnak, a kommentárok gazdag anyagot szolgáltatnak az elemzéshez.²

Mivel manapság a kutatókra jellemzően egyénekként gondolunk, csábító, hogy az ókori kommentárokat is egyének személyes olvasmányélményének lenyomataiként kezeljük. Csakhogy a kusza kézirati hagyomány miatt legtöbbjük nem megbízható tanúja egy legalább elméletben azonosítható olvasó interpretációjának (Tiberius Claudius Donatus *Interpretationes Vergilianae* című műve ebből a szempontból egy – bár több, mint ezerkétszáz oldalas – kivétel). Amiről azonban részletesen tanúskodnak, az a római olvasók közössége, különösen, mivel a legtöbb kérdéses kommentár diákoknak és tanároknak szól: azok az értelmezési gyakorlatok, amelyeket a rómaiak az iskolában elsajátítottak, életre szólóan meghatározták olvasási szokásaikat, és ezeket adták aztán tovább az iskolában és otthon is.

Metodológiai nehézségek így is maradnak. Mivel a kommentárok régebbi és újabb anyagot elkülönítés nélkül tartalmaznak, felmerül a kérdés, hogy következtethetünk-e ezek alapján a teljes hagyományra, főleg, hogy egyes kommentárok datálása eleve bizonytalan. Elképzelhető, hogy az alább bemutatott értelmezői gyakorlatok csak a kommentárok végleges állapotát tükrözik. Jeromos egy alábbiakban tárgyalandó

Iskolai jelenet: a tanár olvasni tanítja diákjait. Márványrelief a Kr. u. 2. századból. Rheinisches Landesmuseum, Trier

műve, amelyben elmondja véleményét a kommentátor feladatáról, biztosan datálható 401-re, és explicit módon utal korábbi munkákra, megerősítve ezzel a ránk maradt kommentárokból levonható következtetéseket. Egyes jegyzetek DS-nél azt mutatják, hogy forrásai éppúgy feltüntettek alternatív magyarázatokat, ahogyan ő is.³ Ezenfelül már pusztán a különböző kommentárokból fellelhető adatmennyiség nagysága is kellő biztosíték lehet: az olvasói gyakorlatok nagyon konzisztensek az egyes kommentárokból.⁴

Mielőtt magukra a kommentárokról térünk rá, tekintsük át a kommentátor szerepét, ahogyan azt Jeromos a *Contra Rufinum*ban (I. 16) leírja. „Miután sok klasszikus művet elolvastál”, mondja Jeromos Rufinusnak, „meg fogod érteni, hogy a történeti műveket így szerkesztik, a szónoklatokat amúgy, a párbeszédeket megint másként, a leveleket és a kommentárokat szintúgy. A *Ephesosiakhoz* írt kommentáromban Origenést és Didymost követtem, akik bizony művükben említenek egymásnak ellentmondó tanításokat, és úgy követtem őket, hogy közben nem feledkeztem meg a saját hitem igazságáról.” Jeromos ezután általános kérdést tesz fel:

Mi a kommentátorok feladata? Megmagyarázzák valaki másnak a szavait. Érthető nyelven tesznek világossá olyasmit, ami homályosan lett megírva. Elismélik sokak véleményét és azt mondják: „egyesek ezt a szakaszt így magyarázzák, mások meg úgy”. A saját értelmezésüket és nézetüket igyekeznek alátámasztani bizonyos tanúságtételekkel és magyarázatokkal, hogy aztán az értő olvasó (prudens lector), miután különféle magyarázatokat elolvasott és megismerte sokak véleményét – véleményeket, amelyeket vagy el kell fogadjon, vagy el kell utasítson –, maga döntheti el, melyik az igazabb, és jó bankárként (bonus trapezita) mit utasítson el mint hamis pénzt.

Jeromos határozottan képviseli azt a nézetet, hogy nem lehet kárhozatni, ha valaki több egymásnak ellentmondó véleményt feltüntet, és idéz is több konkrét esetet:

Úgy hiszem, gyerekkorodban (puer) olvastad Asper Vergilius- és Sallustius-kommentárját, Vulcatius kommentárját Cicero beszédeihez, Victorinus kommentárját Cicero dialógusaihoz, tanárom, Donatus kommentárját Terentius

komédiáihoz és Vergiliushoz, és mások más szerzőkhöz írt kommentárjait, Plautushoz, Lucretiushoz, Flaccushoz, Persiushoz, Lucanushoz. Vádold ezeknek a szerzőknek az értelmezőit azon az alapon, hogy nem ragaszkodtak csak egyetlen magyarázathoz, és hogy egyetlen témához kapcsolódóan felsoroltak minden magyarázatot, amit saját maguk vagy mások a legjobbnak gondolnak.

Jeromos amellett érvel, hogy a kommentároknak, mint a többi irodalmi műfajnak is – ahogyan ezt másutt kifejti⁵ –, megvannak a saját hagyományos szabályai. A *Galatákhoz* kommentárjában például azt írja, hogy „nem *panegyricust* vagy *controversiát* írok, hanem kommentárt [...]. Az a feladatom, hogy a homályos részeket tárgyaljam, a világos szakaszokat éppen csak érintsem, a bizonytalan dolgokon pedig hosszan elidőzsek.”⁶ A kommentátor felelőssége, hogy többféle magyarázatot is kommentárjába foglaljon, még olyan nézeteket is, amelyekkel nem ért egyet és amelyekért nem vállal felelősséget.

Jeromos persze nem elfogulatlan: őt magát is támadták azért, mert eretnek nézeteknek is helyet adott művében. Mivel híres kommentárirók is ismertettek olyan véleményeket, amelyekkel nem értettek egyet, érvel Jeromos, a vád nem állja meg a helyét. Ilyen szempontból nem lát különbséget a bibliamagyarázatok és a szekuláris kommentárok között,⁷ és továbbra is követi azt az általános gyakorlatát, hogy klasszikus párhuzamokat sorakoztat fel saját álláspontja indoklásaként.⁸ Ez ráadásul alátámasztja retorikai stratégiáját is, amelynek lényege, hogy az ellenfelét teljesen tanulatlannak tünteti fel.

Jeromos hangsúlyozza, hogy az olvasó feladata önállóan eldönteni, mit gondol.⁹ Máshol is elismétli ezt a nézetét: a *Dániel könyvéhez* írt kommentárjában¹⁰ például azt írja, tudja, hogy „nagyon tanult emberek” (*eruditissimis viris*) vitattak meg egy adott kérdést, és mindegyikük elmondta a saját véleményét. „Tehát – vonja le a következtetést – „mivel veszélyes dolog ítéletet mondani az Egyház vezetőinek (*magistorum*) véleményéről, és előnyben részesíteni egyiket a másikhoz képest, ismertetni fogom mindegyikük álláspontját, és az olvasóra hagyom annak megítélését, hogy melyikük értelmezését fogadja el.”

A *Contra Rufinum* metaforája, mely az értő olvasót (*prudens lector*) jó bankárhoz (*bonus trapezita*) hasonlítja, az olvasó szerepét emeli ki. A metafora egy *agraphonra*, vagyis Jézus

Újszövetségben nem szerepelő mondására vezethető vissza: γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται („váltatok jó bankárokká”). E mondás több, mint ötvenszer szerepel az egyházatyáknál és tizenkétszer Órigenésnél, akitől valószínűleg Jeromos is vette.¹¹ Amikor Jeromos máshol idézi a mondást, a δόκιμοι jelzőt a *boni, callidi, exercitatissimi, prudentissimi* (’jó’, ’okos’, ’igen gyakorlott’, ’igen értő’) és legfőképp a *probatii* (’derék’)¹² mellénevekkkel fordítja, igazodva a más egyházatyák által használt nyelvezetbe, amelyben főleg a *sapiens, prudens, callidus, bonus, sollers* és *doctus* (’bölc’, ’értő’, ’okos’, ’jó’, ’hozzáértő’, ’tanult’) latin megfelelők használatosak.¹³ A *bonus trapezita* alakja intelligens figuraként áll előttünk, és legfőképpen úgy, mint aki jelentős felhalmozott tapasztalattal rendelkezik.¹⁴ Az *Ephesosiakhoz* írt kommentárjában Jeromos a *probantes quid sit beneplacitum Deo* („azt fogadjátok el, ami az Úrnak tetszik”; 5, 10) kijelentést az említett *agraphonból* merítve magyarázza, és felhívja a figyelmet a különféle eszközökre, amelyeket a „rendkívül eszes bankár” (*prudentissimi trapezitae*) használ, „aki nem csak szemével ellenőrzi a pénzérmét, hanem a súlyát és a csengését is vizsgálja”.¹⁵ A *prudens lector* tehát olyan olvasó, aki nem csak intelligens és figyelmes, hanem fel tudja használni saját korábbi olvasási élményeit az értelmezés során.

Noha Jeromos műfaji hagyományokra alapozza álláspontját, nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy az alternatív nézetek iránt mutatott tolerancia és az aktív olvasói döntéshozás követelménye csak a kommentárműfajra volt jellemző, és nem általában a rómaiak irodalmi művekkel szembeni attitűdjére. Amikor Jeromos arról beszél, hogy Rufinus nem tud bizonyos dolgokat, amiket már iskolás fiúként meg kellett volna tanuljon, vagy amikor Donatust mint tanárát említi, akkor világossá válik, hogy a kommentátorok aktív szereplői voltak az oktatásnak: tevékenységük nem szorult az irodalmi műfaj keretei közé, és tanárokként kifejtett hatásuk azután is hosszan érezhető volt, hogy a tanulóknak már kialakultak az olvasási szokásai.

A Jeromos-részlet négy szempontból is fontos. Először is, leírást ad (bármilyen rövidet is) a kommentátor feladatáról, és ez a leírás összhangban áll máshol megtalálható kijelentéseivel és saját kommentátori gyakorlatával is. Másodszor, azt mondja, hogy a saját felfogása általánosan elfogadott volt, ami persze előfordulhat, hogy nem igaz. Világos, hogy érdekében áll úgy bemutatni saját nézeteit, mint amelyek széles körben elterjedtek, másrésztől azonban veszélyes lett volna népszerűnek nevezni őket, ha a valóságban nagyon is népszerűtlenek voltak. Harmadszor, azt állítja, hogy egyes, mára elveszett kommentárok is azt a gyakorlatot követték, amelyet bemutat. Negyedszer, kiemeli, hogy saját kommentátori gyakorlata hosszú hagyományon alapul: a példái egészen a késő második századig vezethetők vissza. Hogy próbára tegyük elemzése helyességét, térjünk most rá azokra a kommentárookra, amelyek fennmaradtak.

Noha a kommentárookban a legtöbb jegyzet csak egy magyarázatot tartalmaz,¹⁶ sok olyan is van, amely különböző értelmezéseket sorol fel anélkül, hogy bármelyiket is előnyben részesítené a többivel szemben. Ezek a jegyzetek általában kisebb témákat érintenek, ahogyan az összes jegyzet elsöprő többsége. Néhány azonban általánosabb problémákat tárgyal, mint például Servius, amikor a bukolikus költészet négy lehet-

séges eredetét sorolja fel, vagy amikor Porphyrio azt latolgatja, hogy Horatius története a veszedelmes farkasról tréfásan értendő, vagy pedig „igaznak, hiszen a farkasoknak szokása, hogy magányos embereket támadnak meg”.¹⁷ A felsorolt alternatívák száma változó, Servius például három különböző magyarázatot ad arra, hogy Vergilius miért használja az *altae* jelzőt az *altae moenia Romae* („a magas Róma falai / Róma magas falai”) kifejezésben.¹⁸

A jegyzetek sokféle kérdés kapcsán szolgálnak alternatívákkal: lehet szó különböző olvasatokról, egy-egy szó jelentéséről, arról, hogy mely szavak tartoznak egymáshoz egy soron belül, egy-egy szóalak nyelvtani meghatározásáról vagy egész sorok értelmezéséről – tulajdonképpen bármiről. Gyakran olyan esetekben is több lehetőséget sorolnak fel, ahol egy modern kommentár szerzője valószínűleg inkább részletesebben foglalkozna a kérdéssel és végül döntésre jutna. Az *Annotationes super Lucanum* például nem dönti el, hogy Cannae különféle azonosításai közül melyik felel meg a valóságnak, hanem mindössze annyit jegyez meg, hogy „egyesek szerint egy afrikai *civitas*, mások szerint egy apuliai *vicus*, amely mellett Hannibal legyőzte a rómaiak seregét és Paulus *consult*”.¹⁹

Néhány jegyzet túllép az alternatívák pusztá felsorolásán és explicit módon felhívja a figyelmet arra, hogy nincs egyetlen biztos magyarázat. Például amikor Porphyrio Horatius ... *palmaque nobilis / terrarum dominos evehit ad deos* („a hírnevet adó palmaág a föld urai, az istenek közé emeli”) soraival kerül szembe, azt írja, kétséges (*ambiguum*), vajon a *nobilis a deos* vagy a *palma* jelzője-e.²⁰ Terentius egy sorához Donatus az *incerta distinctio* („nem dönthető el egyértelműen”) megjegyzést fűzi,²¹ míg az *Annotationes super Lucanum a Bellum civile VIII. 479. sorához a lustra* szóval kapcsolatban megjegyzi, hogy bizonytalan (*incertum*) a jelentése: utalhat lakóhelyre (*cubilia*), magára az ötéves időszakra vagy pedig a valamitől való megszabadulásra (*liberationes*). Servius azt mondja, hogy egy bizonyos szakaszt az *Eclogákban* „többféleképpen magyaráznak”.²²

Sok jegyzet csak néhány szóból áll, kevés magyarázattal vagy magyarázattal nélkül, mint amikor Serviusnak elég hat szó az *Ecl. 4, 13-hoz* tartozó jegyzetben, hogy három alternatívát sorakoztasson fel, kire vonatkozhat a *te duce* („a te vezetéssel”): „vagy Augustus, vagy Pollio, vagy Saloninus”. Aelius Donatus is mindössze kilenc szóval magyarázza, hogy az *illi* Terentiusnál az *Adelphoe*-ban négy különböző emberre is utalhat: *ILLI cui? Ctesiphoni <an> Lenoni an Aeschino an Syro?* („NEKI kinek? Ctesiphónak, Lenónak, Aeschinusnak vagy Syrusnak?”).²³ Találunk azonban lényegesen hosszabb és részletesebb listákat is. Egy példa megteszi. Annak magyarázatául, hogy miért nevezi Vergilius Amyclae városát „némának”,²⁴ Servius két lehetőséget vázol: (1) Amyclae-t Pythagoras vegetáriánus követői alapították, akik nem voltak hajlandóak megölni a környező mocsarak kígyóit, így a kígyók ölték meg őket: „Ezért hívja Vergilius némának, azaz pythagoreusnak Amyclae-t, ugyanis az ötéves némaság egy pythagoreus erény.” (2) A gyakori hamis riadók miatt hoztak egy törvényt, amely megtiltotta az ellenség érkezésének bejelentését, így amikor a várost egyszer valóban megtámadták, akkor a támadók el is tudták foglalni, mivel semmi nem jelezte érkezésüket. „Ezért ’néma’ Amyclae, hiszen a némaság miatt pusztult el.” Servius Danielis hozzáfűz még három lehetséges

magyarázatot: (3) Cicero szerint Amyclae a „túlzott visszafogottság” miatt halt ki: „a szomszédaitól sérelmeket szenvedtek el, de némán tűrték ezeket.” (4) A ’néma’ arra utal, amiről az ember hallgat, ti. a nemtelenségre. (5) A ’néma’ a *hypallagé* (jelzőcsere) alakzatának egy példája, és amúgy a mondat alanyához tartozó jelző vagy határozó lenne, hiszen a király „némán uralkodott Amyclaeaban”. A kommentátorok nem foglalnak állást egyik magyarázat mellett sem.

Sok olyan jegyzet is van azonban, amely kifejezi, hogy a kommentátor melyik értelmezést találja helyesnek. Olykor a választás indoklás nélküli, vagy csak egészen rövid indoklást kapunk. Például az *Aen.* V. 506. sorában található *omnia plausu* esetében Servius mindössze tizenkét szóban ismerteti a különböző magyarázatokat, elmondja, ezek közül melyiket tartja helyesnek és tömören kijelenti, hogy „a másik magyarázat ugyanis nem hihető”.²⁵ Horatius *fidens iuventus horrida bracchiis* („a karja erejében bízó, rémületes ifjú se-reg”) sorával kapcsolatban Porphyrio, aki nem ismeri fel az utalást a Százkarúakra, futólag megjegyzi, hogy jobb úgy érteni a szakaszt, hogy a *horrida* a *iuventushoz* tartozik, és nem a *bracchiis*hez.²⁶

Más esetekben, amikor a kommentátor megfogalmazza saját véleményét, hosszabban indokolja, miért azt tartja helyesnek. Mint például Aeneas Sibyllához intézett szavai esetében (központozás nélkül idézem, mert épp a szavak összetartozása a kérdés): *quid Thesea magnum / quid memorem Alciden?* („Miért említsem a nagy Theseust, miért Alcident [azaz Hercules]?”).²⁷ „A legjobb – mondja Servius – elválasztani a szavakat egymástól [így a *magnum* az *Alciden*hez tartozik], noha egyesek *quid Thesea magnum*ként olvassák a sort, és így a jelzőt Theseusnak tulajdonítják, hiszen ő nem evidens módon ’nagy’, míg Herculesről eleve tudjuk, hogy ’nagy’, a jelző nélkül is. De még mindig jobb a *magnum* jelzőt Herculesnek tulajdonítani, mint egy szentségtörőnek.”²⁸ A *Commenta Bernensia* a lucanusi *postquam reges timuere futura* kijelentéssel kapcsolatban először röviden említ két lehetséges magyarázatot, de aztán rögtön egy harmadik mellett foglal állást, amelyet egy anekdotával is kiegészít:²⁹

Egyesek szerint Xerxést kell alatta érteni, mások szerint pedig Nagy Sándort. De valójában Neróról beszél. Amikor ugyanis a császár a jósdát kérdezte, az istenség azt válaszolta neki: „nem adok választ anyagyilkosoknak”, ugyanis Nero megölte a saját anyját. Megdöbbenve ettől a választól Nero betiltotta a jóslatkérést, nehogy valaki a császárok sorsáról kérdezzen és összeesküvést szőjön ellenük, vagy nehogy valaki magának Nerónak a sorsát firtassa.

A kommentátorok egyértelmű, nagyrészt a hagyomány dik-tálta kifejezéseket használnak preferenciájuk kifejezésére. Az értelmezések egyike *melius*³⁰ (’jobb’) vagy *verus / verior*³¹ (’igaz / igazabb’) vagy *rectius* (’helyesebb’),³² míg az ellenkező vélemény *falsum* (’téves’),³³ vagy ’rosszul’ (*male*)³⁴ gondolják olyanok, akik ’tévednek’ (*errant*).³⁵ A kommentárrók nyelvezete olykor a karcostól az egyenesen sértőig terjed; olyan szavakat használnak, mint például *stultum*,³⁶ *ineptum*,³⁷ *incredibile*,³⁸ *superfluum*³⁹ (’ostoba, balga, hihetetlen, felesleges’) és ennek más változatait, továbbá a *pueriliter*⁴⁰ vagy *supervacue*⁴¹ (’gyerekesen, feleslegesen’) kifejezéseket.

Egy adott értelmezés támogatói és elvetői általában nincsenek megnevezve, az általános *multi* vagy *quidam* rejti őket.⁴² Olykor azonban nevesítenek egyes kommentátorokat: Donatus például megjegyzi, hogy Terentiusnál az *Adelphoe*-ban Probus egy sort Sostratának ad, míg Asper a dajkának.⁴³ A kommentár szerzője maga is megjelenik olyan kifejezésekben, mint a *mihi videtur* (’nekem úgy tűnik’),⁴⁴ *puto* vagy *putamus* (’úgy vélem / véljük’),⁴⁵ *ego melius intellego* (’jobbnak tartom’),⁴⁶ *melio rem tamen dico esse intellectum* (’jobbnak tartom azt az értelmezést’).⁴⁷

Az olvasó egy sor alternatív magyarázattal találkozhat, amelyek közül a kommentár szerzője vagy preferál egyet, vagy nem, de mindenképpen az olvasónak magának kell eldönteni, melyiket fogadja el. Jeromos *prudens lector*áról már volt szó. Tiberius Claudius Donatus is hangsúlyozza az olvasó szerepét, amikor arról értekezik, hogyan kell a szavakat csoportosítani Nisus beszédében: *Euryale infelix qua te regione reliqui* („Euryalus, szegény, hol vesztettelek el magam mellől”, *Aen.* IX. 390).⁴⁸ TCD leírja, hogy az *infelix* sorbeli helyzetéből adódóan tekinthető akár az *Euryale*, akár a beszélő, Nisus jelzőjének. A két lehetséges értelmezést tizenkét soron keresztül tárgyalja. TCD lezárhatta volna itt a jegyzetét, de hozzáteszi: *iudicium hic legentis est necessarium, ut sequatur utrumque aut deligat alterum quod putauerit melius* („itt az olvasó döntésére van szükség: mindkét lehetőséget elfogadja, vagy az egyiket választja, azt, amelyiket jobbnak talál”). Ezután meghozza saját döntését: arra jut, hogy az *infelix* Nisus jezője. TCD döntése azonban nem köti az olvasót. Az *Interpretationes Vergilianae* előszavában azt tanácsolja fiának, hogy a munkáját más munkákkal együtt használja.⁴⁹ Aelius Donatus a Vergilius-kommentárjának előszavaként is szolgáló levelében szintén hangsúlyozza, hogy ő csak egy kommentárszerző a sok közül, az értelmezői hagyomány egyik képviselője.

A kommentátor saját értelmezői eljárásai sokszor az olvasó feladatát is körvonalazzák. Valahányszor kiválaszt egyet a lehetséges magyarázatok, olvasatok közül, arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy itt valamilyen döntésre van szükség, és valahányszor alternatívákat tárgyal, még ha nem is választ közülük, bemutatja, *hogyan* kell megalapozott döntést hozni: mik a jó érvek? mely bizonyítékok meggyőzőek? Porphyrio, amikor Horatius *Paelignis... frigoribus* („paelignus fagy”) szókapcsolatát értelmezi, megfogalmazza, hogy nem biztos benne, mi a költő célja: az, hogy olvasói úgy gondolják, a vers *in Peligno oppido* („a paelignusok városában”) játszódik, vagy pedig csak általános értelemben használja a kifejezést, „ahogy az a költők szokása”. Mindezt egy *Georgica*-sorról támasztja alá.⁵⁰ Porphyrio rövid elemzése megmutatja azt is, hogy milyen kérdések tehetők fel, és hogy hogyan lehet őket megválaszolni. Terentius egyik sorának esetében, amelyben vitatott, hogy mely szavak tartoznak össze, az egyik lehetséges megfejtés melletti érvként Donatus azt hozza fel, hogy „a régiak így mondták” (*sic veteres loquebantur*).⁵¹ Egy másik esetben Servius írja, hogy az *Aeneis* első sorában szereplő *cano* igének „sok jelentése van” (*polysemus sermo est*); hármát említ, és azzal zárja, hogy az ’énekel’ a legjobb jelentés itt, hiszen a költeményeket énekelni szokták.⁵²

A legjobb olvasók – gondoljunk Jeromos bankárára – figyelmesen olvasták a szöveget, és értelmezésük során az általános tudás, a szakértelem, és az adott szerzővel való fog-

lalkozás során szerzett jártasság elegye játszott szerepet.⁵³ Ha az olvasóból hiányoztak ezek a képességek, akkor hibákat követett el, mint amikor egyes olvasók „tudatlanságból” (*per inperitiam*) a hibás olvasatot választották az *Aeneis* III. 336. sorában.⁵⁴ Az olvasó hozzáértése a szövegekkel való hosszú és figyelmes foglalkozás eredménye. Például Servius felteszi a kérdést, hogy miért nevezi Vergilius Nursiát *frigidának*, azaz hidegnek.⁵⁵ Két lehetőséget ismertet: vagy mert Nursia valóban *frigida*, vagy pedig mert a szó ’mérgezőt’ vagy ’ártalmasat’ is jelent, és hozzáteszi, hogy a közgyűlésben elmondott beszédekben a Gracchusok Nursia népét *sceleratinak*, ’bűnösnek’ nevezték. Servius hozzáteszi: „Tudjuk, hogy Vergilius nagyon szeret történelmi tényekre utalni.” Egy hasonló esetben Probus az *Aeneis* híres soraihoz: *hinc populum late regem belloque superbum / venturum excidio Libyae* („egy szélesen uralkodó és háborúban gőgös nép születik majd, hogy elpusztítsa Libyát”, I. 21–22) azt a megjegyzést fűzi, hogy a rákövetkező *sic volvere Parcas* („így szövik a Parcák”, 22) elhagyható anélkül, hogy az egész részlet értelme változna (*sensus integer*, „a jelentés változatlan marad”). Servius Danielis erre a megjegyzésre így reagál: „de Vergilius örömét leli abban, hogy más témáról írva is a római népet dicséri.”⁵⁶

Az olvasó bármikor megváltoztathatta döntését: mai fogalmainkkal élve ezek a döntések folyamatosan újraértékelhetők voltak két szinten is. Egyrészt valahányszor valaki újraolvasott egy szöveget – márpedig ez gyakran előfordult egy olyan oktatási rendszerben, amely nagyon erősen támaszkodott egy szűk kánonra, és ahol a határ az olvasás és már-már a meditáció között elmosódott –, újra feltehetette a régi kérdéseket, és újakat is megfogalmazhatott, ahogyan nőtt az olvasási tapasztalata. Másrészt egyetlen olvasási folyamat során is minduntalan újraértékelte a meghozott döntéseket például arról, hogy egy szó adott használata összhangban áll-e annak többi előfordulásával.

Az olvasóra tehát egyenként és nem automataként gondoltak, méghozzá olyan egyenként, aki aktívan részt vesz az olvasásban, nem csak passzív befogadó. Önállóan kell döntenie minden szó és minden sor értelmezéséről: milyen esetben áll ez a szó? mit jelent? van itt valamilyen különleges jelentése? mely szavakkal tartozik össze? a szerző vagy az egyik szereplő beszél? milyen hangsúllyal olvassam fel a sort? milyen történelmi utalások vannak itt? mely mítoszra utal a szöveg? milyen irodalmi műveket idéz fel? Ezek a kérdések határozzák meg a latin irodalmi szövegek olvasását az ókori és a mai olvasó számára is, de a római gyakorlat nagyon határozottan kiemelte az olvasó fontosságát a szöveg megértésében, anélkül, hogy a tanárra vagy a kommentárra mint egyetlen, az értelmezői döntések meghozására jogosult autoritásra tekintett volna.

Az olvasó függetlensége szembehelyezte-e őt a hagyománnyal? Távolról sem: éppen a hagyomány tette az olvasó szerepét ilyen fontossá, hiszen felmutatta és magába foglalta a különféle, egymással versengő magyarázatokat, nem pedig elvetette őket egyetlen győztes és meghatározó érvényű értelmezéssel szemben. Az olvasó a hagyomány tükrében hozta meg döntését, nem pedig annak ellenében. Ezt a kommentátorok egyértelműen ki is fejezték, amikor megemlítették más értelmezőket, név szerint vagy csak a *multi*, *quidam* vagy *alii* (’sokak, egyesek, mások’) szavakkal. Amikor pedig a kommentárszerzők határozott véleményt fejeztek ki, és saját magukra első személyben hivatkoztak, akkor belefoglalták ebbe

a hagyományba magukat,⁵⁷ sőt egyúttal az olvasókat és a tanítványokat is. Az olvasó függetlensége megerősítette a hagyományt, nem pedig megkérdőjelezte. A hagyományellenes hozzáállás nem az egyik értelmezés elvetése és a másik elfogadása, hanem az alternatív értelmezések létjogosultságának tagadása lett volna. A rómaiaknál azonban, ahogyan egyetlen irodalmi mű sem született az adott irodalmi műfajtól és az elődöktől függetlenül, úgy egyetlen olvasó sem értelmezői vákuumban olvasott.

Az olvasó számára tehát rugalmas volt az irodalmi jelentés egy adott pillanatban és az idő múlásával is. Vergilius *Eclogáit* például, amelyeket erősen befolyásolt Theokritos költészete, újraértelmezték a költői életrajz allegóriájaként, ahogy telt az idő és az olvasók nem ismerték már jól Theokritost.⁵⁸ Az egyes történelmi alakok beazonosítása elég képlékeny volt: ugyanaz a szereplő több történelmi alakot is reprezentálhatott, és egy történelmi alaknak több szereplő is megfeleltethető.

Az olvasónak szüntelenül választania kellett, a hagyomány azonban csak egy döntést hozott: azt, hogy magába foglal különböző magyarázatokat, és minden más választást az olvasóra hagy. Éppen azért olyan folyamatos a római értelmezői hagyomány, mert hagyott teret az egyes olvasóknak, és támogatta a független értelmezői választásait. Ez a folytonosság azonban sokkal inkább a módszer folytonossága, semmint a következtetéseké. A hagyomány és a hagyományt létrehozó olvasók egyetérthetnek a módszerekben, és vitatkozhatnak konkrét értelmezéseken. Az értelmezői autoritás egyszerre decentralizálódik az olvasókban, és centralizálódik újra a folyamatosan bővülő értelmezői hagyományban.

A módszerre, folyamatra, nem pedig az eredményre helyezett hangsúly tükrözheti a társadalmi környezetet, amelyben a rómaiak olvastak és megvitaták az irodalmat. A rómaiak nem egyedül és némán olvastak, hanem többnyire hangosan és társaságban, legyen az a társaság csak az úr és a felolvasó szolga (*lector*), egy lakoma résztvevői vagy egy (nyilvános) felolvasás közönsége.⁵⁹ A beszélgetés, amely meghatározó volt az olvasásélmény szempontjából, valószínűleg hasonlóan zajlott a kommentátorok bejegyzéseiben zajló párbeszédhez.

E konzekvensen rugalmas módszernek köszönhetően tudott a római értelmezői hagyomány a nagy történelmi változásokra reagálni, miközben ugyanazok a szövegek maradtak az oktatási és kulturális rendszer középpontjában.⁶⁰ Vergilius például kulcsfontosságú volt a római oktatásban az első században, de hasonló szerepet töltött be évszázadokkal később is, amikor az olvasók tudása Vergilius koráról már erősen elhaványult, és amikor irodalmi elődeinek ismerete jobbra eltűnt. Az olvasók úgy reagáltak a szövegre, hogy nem terhelte őket ismereteik hiánya, amiről többnyire nem is tudtak.⁶¹ Tiberius Claudius Donatus például panegyrikus beszédként értelmezte újra az *Aeneist*, mivel nem ismerte Vergilius történelmi körülményeit, saját tapasztalattal rendelkezett azonban a késő császárkori panegyrikus beszédekről és az azokat támogató retorikai hagyományról.⁶² A független római olvasó elutasíthatott egyes értelmezéseket anélkül, hogy elutasította volna magát a hagyományt vagy a szövegeket, amelyek központi szerepet töltek ebben a hagyományban. A hagyomány és a szövegek folyamatosan elevenek maradtak.⁶³

Jegyzetek

A tanulmány eredeti megjelenésének adatai: „The Flexibility of Literary Meaning and the Role of the Reader in Roman Antiquity”: *Latomus* 60 (2001), 433–445. © Société d'études latines de Bruxelles. A latin nyelvű idézetek fordításai – ha másként nem jelezzük – a tanulmány magyar változatához készültek.

- 1 A művekről általában lásd Faider 1931. Mivel a tárgyalt kommentárok közül több is kevésbé ismert, több példával fogom az elemzést illusztrálni, mint amit az egyes kommentárok szakértői igényelnének. Hogy megkönnyítsem a tájékozódást, egyes kommentárok esetében egyszerre hivatkozom az elsődleges szövegre és a kommentár modern kiadására. A kommentárokat az alábbi kiadásokból idézem: *Adnotationes super Lucanum*: Endt 1909, a Lucanus-hely szerint idézve; *Commenta Bernensia*: Usener 1869 (ugyanígy); Donatus Terentius-kommentárja: Wessner 1902–1905, a mű címe és sora szerint idézve, emellett a Wessner-kiadás kötetével, oldal- és sorszámával, pl. Don. *ad Ter. Andria* 228 / Wessner I. 99, 6–8; Tiberius Claudius Donatus: Georgii 1905–1906, mivel TCD gyakran egyszerre több sort kommentál, nem az *Aeneis* sorszámait alapján, hanem a Georgii-kiadás kötet-, oldal-, és sorszámával (pl. TCD II. 453, 1–2). Porphyrio Horatius-kommentárja: Hauthal 1864–1866, a Horatius-sorok szerint és Hauthal kiadásának kötet-, oldal-, és sorszámával idézve, pl. Porphyrio *ad Hor. Carm.* I. 12, 34–35 / Hauthal I. 49, 21–25. Servius és Servius Danielis (= DS): Thilo–Hagen 1881–1887, Vergilius műveinek sorszámával idézve.
- 2 Fraenkel 1948/49, 153–154 a „Harvard Servius”-kiadás elsőként megjelent kötetéről írt kritikájában előterbe állította a latin és görög kommentárok közötti tartalmi és formai kapcsolatot, ezekről azonban nem lesz szó írásomban. Még ha a latin kommentárok minden tulajdonsága párhuzamba állítható is görög előzményeivel, a latin kommentárhagyomány már rég beépítette és elsajátította ezeket a kommentátori gyakorlatokat. A párhuzamok kimerítők elemzése messze túlmutatna ezen tanulmány keretein.
- 3 Például az *Aeneis* X. 428 központozásáról azt írja, *quidam dubium volunt* („egyesek szerint kérdéses”, DS *ad loc.*).
- 4 Minden általam vizsgált kommentárban vannak alternatívákat említő jegyzetek, noha egyesekben több, mint másokban; pl. a serviusi hagyomány, Donatus Terentius-kommentárja és Porphyrio Horatius-kommentárja gyakrabban tüntet föl alternatívákat, mint a *Commenta Bernensia* és az *Adnotationes super Lucanum*. TCD a többinél kevesebbet említ, de a szerző saját bevallása szerint különönc volt, és kijelentette, hogy azért írta meg saját művét, mert az iskolamesterek – ti. a hagyományos gyakorlat megtestesítői – nem végeztek elég jó munkát (TCD I. 1, 5–2, 6).
- 5 További releváns részletekért Jeromosnál lásd Lardet 1993 *ad I.* 15, 19–23 (137a). Jeromos kommentátorokról vallott nézeteinek általános tárgyalását nyújtja Jay 1985, 69–80.
- 6 PL XXVI. 400C: *sit responsum, me non panegyricum aut controversiam scribere, sed commentarium... Officii mei est obscura disserere, manifesta perstringere, in dubiis immorari*. Lardet 1993 *ad Contra Rufinum* I. 15, 19–23 (137a) felhívja még a figyelmet az alábbi részletre: *longos florentesque tractatus in quibus plausibilis ludit oratio, sed commentarios scribimus quorum officium est praeterire manifesta, obscura disserere* („nem hosszú és burjánzó fejtegetést írunk, amely a tetszetős beszédnek ad játékteret, hanem kommentárt, aminek az a feladata, hogy hallgasson arról, ami egyértelmű, és a homályosat tárgyalja”, *In Zach.* II. 7, 8–9).
- 7 Lásd Lardet 1993 *ad I.* 16, 15–26 (143a[–144]) és Jay 1985, 72–73.
- 8 Például a *Liber de optimo genere interpretandibus* (*Epist.* LVII. 5, 2–5; Bartelink 1980 *ad loc.*) megvédi a fordítási módszerét.
- 9 Az olvasói választás fontosságáról Jeromosnál lásd Jay 1985, 73–74.
- 10 PL XXV. 542c. További hivatkozásokat *ad Antin* 1968, 355, 84. j.
- 11 Lásd Lardet 1993 *ad Contra Rufinum* 143b[–144]; Bogaert 1973, 247–252; és *Antin* 1968, 345–363, főleg 355–356.
- 12 Lásd Lardet 1993 *ad 143b[–144]*, elemzés és bibliográfia: 82.
- 13 Lásd Bogaert 1973, 250.
- 14 Bogaert 1973, 250 az angol *capable* fordítást javasolja.
- 15 PL XXVI. 524b.
- 16 Egyes szövegekről úgy tartották, hogy több problémát vetnek fel, mint mások. Servius szerint (*ad Georg.* I. 43) a *Georgica* nem szolgáltat annyi „homályos problémát” (*obscuritatem in quaestionibus*), mint az *Aeneis*, kivéve néhány szakaszát, noha ez is szembesít azzal a nehézséggel, hogy magát a szöveg tárgyát megértsük (*difficultatem, ut res positas intellegamus*).
- 17 Serv. *ad Ecl. praef.*; Porphyrio *ad Hor. Carm.* I. 22 *praef.* / Hauthal I. 90, 15–16.
- 18 Serv. *ad Aen.* I. 7.
- 19 *Adn. ad B. C.* II, 46. A földrajzi ismeretek nem mindig az erősségei ennek a kommentárnak; vö. *ad VIII.* 697 *Pyramides: pyramis dicitur fabrica sepulcrorum, quae sic struitur, ut ab imo lata in acumen tenue ex omnibus angulis colligatur. Alii pyramides volunt esse in Alexandria civitates.* („A piramisról azt mondják, hogy épített síremlék, amely úgy van összeállítva, hogy alul széles, de hegyes csúcsban ér össze mindegyik irányból. Mások szerint a piramisok alexandriai városok.”)
- 20 *Ad Hor. Carm.* I. 1, 5 / Hauthal I. 6, 11; vö. pl. *ad Carm.* II. 1, 21 / Hauthal I. 155, 13–14.
- 21 Don. *ad Ter. Andr.* 228 / Wessner I. 99, 6–8.
- 22 Serv. *ad Ecl.* 7. 6: *varie hic locus exponitur*.
- 23 Don. *ad Ter. Ad.* 915 / Wessner II. 173, 13–14.
- 24 *Tacitis... Amyclis* (*Aen.* X. 564); Serv. *ad loc.*
- 25 Serv. *ad Aen.* V. 506 *Omnia Plausu alii pinnarum dicunt, sed melius est, spectantum favore: illud enim est incredibile* („a *plausus* [‘csapdosás’] egyesek szerint a madár szárnyaira vonatkozik, de jobb értelmezés az, amely szerint a nézők tapsára: az előbbi értelmezés ugyanis kevésbé hihető”).
- 26 Porphyrio *ad Hor. Carm.* III. 4, 50 / Hauthal I. 277, 4–5.
- 27 *Aen.* VI. 122–123.
- 28 *Ad VI.* 123. Szövegkiadásában (Oxford, 1969) Mynors Servius követve így adja meg a kérdéses részletet: *quid Thesea, magnum / quid memorem Alciden?*
- 29 *B. C.* V. 113; *Comm. Bern. ad loc.*
- 30 Don. *ad Ter. Hec.* 634 / Wessner II. 306, 6–8; Porphyrio *ad Hor. Carm.* III. 4, 50 / Hauthal I. 277, 4–5; Serv. *ad Georg.* II. 417; *ad Ecl.* 3. 7; TCD I. 379, 7.
- 31 *Vera lectio* („helyes olvasat”), Serv. *ad Ecl.* 1, 12; *verum intellectum* („helyes értelem”), TCD I. 126, 5; *verius* („helyesebb”), Serv. *ad Georg.* I. 198; *verior expositio* („helyesebb magyarázat”), DS *ad Georg.* I. 100; *magis verum* („helyesebb”), Serv. *ad Georg.* I. 19.
- 32 Serv. *ad Georg.* III. 3.
- 33 DS *ad Georg.* III. 82; Serv. *ad Aen.* I. 179; X. 608.
- 34 Pl. Don. *ad Ter. Andr.* 45 / Wessner I. 56, 6–7; Serv. *ad Ecl.* 1, 5.
- 35 Porphyrio *ad Hor. Ars P.* 471 / Hauthal II. 665, 9–11; Don. *ad Ter. Phorm.* 160 / Wessner II. 392, 10–16; Serv. *ad Aen.* I. 75; TCD I. 111, 28.
- 36 Serv. *ad Georg.* I. 286. Amikor Servius a *doctissima Cymodocea* („az igen tanult Cymodocea”, *Aen.* X. 255) interpretációját „igen balgának” (*stultissimus, ad loc.*) nevezi, akkor szándékosan játszik rá a felsőfokra és valószínűleg arra számít, hogy az olvasó-

- ja legalább valamelyest humorosnak találja (az egyetlen másik előfodulása a *stultissimus*nak Serviusnál: *ad Georg.* I. 458).
- 37 Porphyrio *ad Hor. Carm.* I. 12, 34–35 / Hauthal I. 49, 21–25.
- 38 Serv. *ad Aen.* V. 506.
- 39 Serv. *ad Aen.* X. 608; *Georg.* I. 147, I. 344; *Ecl.* 3, 20; 3, 71.
- 40 Serv. *ad Aen.* VIII. 297.
- 41 Don. *ad Ter. Ad.* 618 / Wessner II. 123, 12–13. Noha TCD gyakran követi az általános szokásokat preferenciája kifejezésére, néha támadóbb hangnemet üt meg, mint például amikor Priamus lándzsájáról (*Aen.* II. 545–546) azt írja: *nonnulli hic faciunt inanissimam quaestionem [...] his ego reddenda ratio est, ut vacuato quod male sentiunt incipiant sequi quod prudenter est dictum* („többen itt egy ostoba kérdést tesznek fel [...] nekik tehát úgy felelhetünk, hogy felejtsek el, amit rosszul gondoltak, és kezdjék el követni az okosabb értelmezést”, TCD I. 223, 8–11): Noha a *male* része a szokásos szókincsnek, az *inanissimam* felsőfok csak egyszer szerepel Serviusnál (*ad Ecl.* 2, 34), aki általában megelégszik az enyhébb *inaniával* (pl. *ad Aen.* I. 1). Egy másik részletben TCD azokra utal, „akik ennek a szöveghelynek a megértését téves magyarázatokkal lehetetlenítették el, nem figyelve arra, amit meg kell érteni, és felesleges okfejtéssel kutatva olyasmit, amit a költő nem gondolt” (*qui intellectum loci istius scaevis interpretationibus dissipant dimisso eo quod intellegi debet argumentatione superflua perquirunt quod poeta non sensit*, TCD I. 423, 12–15). Amikor a [*spretae*] *iniuria formae* („igazságtalanul megsértett szépsége”, *Aen.* I. 27) szókapcsolatot kommentálja, enyhe kárörömmel jegyzi meg, hogy *hoc loco doctores falluntur* („ez a szöveghely kifog a tudósokon”, TCD I. 15, 17). Ez az attitűd összhangban van a TCD bevezetőjében ismertett célokkal: ott azt mondja a fiának, hogy szerinte az iskolai tanárok nem sokat segítenek a tanulóknak, a kommentátorokat pedig nem a tanítási vágy, hanem a reputációjuk hajtja (TCD I. 1, 5–8). Servius is kritizál egyes kommentárírókat és név nélkül hagyott „sokakat” (*multi, nonnulli*), de más hangnemben teszi ezt, önmagát a csoporthoz tartozónak, nem pedig kívülállónak tartja.
- 42 Goold 1970, 116–117.
- 43 Don. *ad Ter. Ad.* 323 / Wessner II. 75, 24–26.
- 44 TCD II. 241, 19; Porphyrio *ad Hor. Serm.* I. 2, 129–130 / Hauthal II. 48, 25 – 49, 4; *Adn. ad B.C.* V. 117; Don. *ad Ter. Eun.* 1079 / Wessner I. 493, 9–18.
- 45 TCD I. 246, 25–26; DS *ad Georg.* II. 333 és III. 3; Don. *ad Ter. Hec.* 440 / Wessner II. 267, 13–19.
- 46 Porphyrio *ad Hor. Epist.* I. 18, 10–11 / Hauthal II. 483, 6–10; vö. *melius accipimus* („jobbnek véljük”), *Adn. ad B.C.* II. 687.
- 47 TCD II. 453, 7–8; vö. *melioem arbitor intellegi rationem* („jobbnek tartom az értelmezést”, TCD II. 419, 12).
- 48 Központozás nélkül idézem, ahogyan TCD is olvashatta (TCD II. 241, 5–24).
- 49 TCD I. 1, 9 – 2, 6.
- 50 Porphyrio *ad Hor. Carm.* III. 19, 8 / Hauthal I. 339, 13–15.
- 51 Don. *ad Ter. Eun.* 232 / Wessner I. 315, 17–19. A „régiekre” (*veteres*) hivatkozva sok mindent magyaráznak. A *Commenta Bernensia ad Luc. B.C.* II. 330 szerint például a régiek szokásai magyarázzák, hogy Marcia miért ment hozzá Catóhoz, majd pedig Hortensiusához: *apud veteres mos erat ut quique susceptis quod libitum fuerat liberis propter utilitatem civitatis alii uxorem suam traderet, ut illi filios procreat, vel quoniam philosopho magna sapientiae viro Catoni contempnenda libido fuerat, susceptis tribus liberis uxorem suam Hortensio tradidit.* („A régiek között szokás volt, hogy ha valakinek már annyi gyereke volt, ahányat szeretett volna, a feleségét közérdekből valaki másnak adta, hogy neki is szüljön gyereket. Vagy: minthogy a nagytudású filozófus Cato már megvetette a kéjvágyat, és volt három gyereke, a feleségét Hortensiusnak adta.”)
- 52 Serv. *ad Aen.* I. 1 Cano.
- 53 Vergiliusszal kapcsolatban lásd Kaster 1980 kiváló munkáját.
- 54 Serv. *ad Aen.* III. 336 Pergamaque: *'Pergama' legendum, non ut plerique 'Pergameam', qui per inperitiam contra metrum sentiunt. Decipiuntur autem dum utrumque derivativum volunt, cum sit 'Pergama' principale.* („A helyes olvasat *Pergama*, nem pedig *Pergameam*, ahogy sokan hiszik, akik a járatlanságuk miatt a metrummal összeegyeztethetetlenül olvassák a sort. Tévednek azonban, amikor mindkét alakot képzett melléknévnek veszik, minthogy a *Pergama* főnév.”) Vö. Don *ad Ter. Hecyra* 440 / Wessner II. 13–19: *imperite Terentium de Myconio crispum dixisse aiunt, cum Apollodorus calvum dixerit, quod proprium Myconiis est, ut Lucilius „Myconi calva omnis iuventus”; unde etiam proverbium facetius Myconium crispum dixisse.* („Azt mondják, hogy Terentius helytelenül mondta Myconiusról, hogy göndör hajú, mert Apollodóros kopasznak mondja, ahogyan a mykonosiakhoz illik, mint Luciliusnál is »minden mykonosi ifjú kopasz«; és innen ered a görög mondás is, miszerint »Mykonos egy és ugyanaz«. Szerintem azonban Terentius szándékosan, viccből nevezi Myconiust göndörnek.”)
- 55 *Aen.* VII. 715; Serv. *ad loc.*
- 56 Serv. *ad Aen.* I. 21: *sed Vergilius amat aliud agens exire in laudes populi Romani.* Másutt DS írja, hogy „Vergilius szeret nem szorosan kapcsolódó dolgokról is beszélni” (*Vergilius amat secretiora dicere, ad Aen.* I. 398).
- 57 Lásd Lardet 1993 *ad Hier. Contra Rufinum* I. 16, 15–26 (143a[–144]).
- 58 Lásd Starr 1995.
- 59 Bár a magányos hangos olvasás nem interperszonálisabb vagy interaktívabb, mint a magányos néma olvasás, a hangos olvasás mégis megnyitja a szöveggel való találkozás olyan lehetőségeit, amelyeket a néma olvasás nem. Mivel a mai társadalmak jelentős részében a hangos olvasás visszaszorul a gyerekkorra, és a néma olvasás elsajátítása jelzi, hogy valaki „profí” olvasóvá vált, nehéz elképzelni, hogy milyen hatása volt a hangos olvasásnak a római kultúrára. Akinek kisgyereke vagy fiatal barátai vannak, gondoljon csak a sok órára, amit felolvasással töltött: a felolvasás nem passzív szórakoztatás, hanem komplex interakció, amely során a gyerek és a felolvasó együtt tanulmányozzák a szöveget, találgatnak, mi fog történni (és lehet sok különféle ötletük), újraolvassák a kedvenc részeket, és megbeszélik, hogy milyen hasonló élményeik voltak. Fontos tanulmányok a hangos olvasásról: Balogh 1926, 84–109 és 202–240; Knox 1968. Az olvasás társadalmi kontextusáról lásd Kenney 1982; Starr 1987; Starr 1991.
- 60 Russell 1981, 8–11 amellet érvel, hogy az irodalomkritika az ókorban a tapasztalatot, és nem szabályokon alapult. A rugalmas megközelítés, amelyet a kommentárokból találunk, összhangban áll ezzel az állásponttal, hiszen a rugalmasság egy praktikus módja a különféle tapasztalatok kezelésének.
- 61 Az ismeretek hiányával olykor tisztában voltak, de nem tudták feloldani a problémát: az *Aeneis* tizenkét részletéről gondolták például általánosan, hogy megfejthetetlen problémák terhelik.
- 62 Lásd Starr 1992, 159–174.
- 63 Köszönettel tartozom a Wellesley College-nak és az American Council of Learned Societiesnek a kutatásom támogatásáért, illetve R. A. Kasternek, P. Marshallnak, J. E. G. Zetzelnek hasznos hozzászólásaikért a projekt korábbi szakaszaiban.

Bibliográfia

- Antin, P. 1968. „Saint Jérôme et son lecteur”: uő: *Recueil sur saint Jérôme*. Brussels, 345–363.
- Balogh, J. 1926. „Voces paginarum”: *Philologus* 85, 84–109, 202–240.
- Bartelink, G. J. M. 1980. *Hieronymus, Liber de optimo genere interpretandi (Epist. 57). Ein Kommentar*. Leiden.
- Bogaert, R. 1973. „Changeurs et banquiers chez les Peres de l'Église”: *Ancient Society* 4, 239–270.
- Endt, I. (szerk.) 1909. *Adnotationes super Lucanum*. Leipzig.
- Goold, G. P. 1970. „Servius and the Helen Episode”: *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 101–168.
- Faider, P. 1931. *Répertoire des éditions de scolies et commentaires d'auteurs latins*. Paris.
- Fraenkel, E. 1948–1949. „E. K. Rand et al.: Servianorum in Vergili carmina commentariorum editionis Harvardianae Vol. II.” (recenzió): *Journal of Roman Studies* 38, 131–143; 39, 145–154.
- Georgii, H. (szerk.) 1905. *Tiberi Claudi Donati ad Tiberium Claudium Maximum Donatianum filium suum Interpretationes Vergilianae*. Leipzig.
- Hauthal, F. (szerk.) 1864–1866. *Acronis et Porphyrius Commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Berlin.
- Jay, P. 1985. *L'Exégèse de saint Jérôme d'après son Commentaire sur Isaie*. Paris.
- Kaster, R. A. 1980. „Macrobius and Servius. *Verecundia* and the Grammarian's Function”: *Harvard Studies in Classical Philology* 84, 219–262.
- Kenney, E. J. 1982. „Books and Readers in the Roman World”: E. J. Kenney (szerk.): *The Cambridge History of Classical Literature, Vol. II: Latin Literature*. Cambridge, 3–32.
- Knox, B. M. W. 1968. „Silent Reading in Antiquity”: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 9, 421–435.
- Lardet, P. (szerk.) 1993. *Saint Jérôme, Apologie contre Rufin*. Paris.
- Russell, D. A. 1981. *Criticism in Antiquity*. Berkeley.
- Starr, R. J. 1987. „The Circulation of Literary Texts in the Roman World”: *Classical Quarterly* 37, 213–223.
- Starr, R. J. 1991. „Reading Aloud: *lectores* and Roman Reading”: *Classical Journal* 86, 337–343.
- Starr, R. J. 1992. „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Vergil's *Aeneid*”: *Classical Antiquity* 11, 159–174.
- Starr, R. J. 1995. „Vergil's Seventh *Eclogue* and its Readers: Biographical Allegory as an Interpretative Strategy in Antiquity and Late Antiquity”: *Classical Philology* 90, 129–138.
- Thilo, G. – Hagen, H. (szerk.) 1881. *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina Commentarii*. Leipzig.
- Usener, H. (szerk.) 1869. *Commenta Bernensia*. Leipzig.
- Wessner, P. (szerk.) 1902–1905. *Aeli Donati quod fertur Commentum Terenti*. Leipzig.